Materiallar to'plami · Conference Proceedings
"ZAMONAVIY TADQIQOTLAR VA BARQAROR RIVOJLANISH" respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi
04 August 2026
UDK 902
IJTIMOIY-GUMANITAR FANLAR

MARKAZIY OSIYO O'RTA ASRLAR IQTISODIY ALOQALAR TIZIMIDA XORAZMNING O'RNI

Shahzod Nishonov*
Yangi asr universiteti
✉ nishonovshahzod@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada o'rta asrlar davrida Markaziy Osiyoning muhim iqtisodiy-madaniy markazlaridan biri bo'lgan Xorazm vohasining xalqaro savdo-iqtisodiy aloqalar tizimidagi o'rni tahlil qilinadi. Tadqiqotda vohaning geografik joylashuvi, sug'orish tarmog'i va shaharsozlik tizimi, poytaxt Gurganj (Urganch) shahrining iqtisodiy taraqqiyoti hamda Buyuk Ipak yo'li tizimidagi tashqi aloqalar yoritiladi.

Kalit so'zlar

Xorazm, Xorazmshohlar davlati, Gurganj (Urganch), Buyuk Ipak yo'li, o'rta asr shaharsozligi, sug'orish tizimi, karvon yo'llari, xalqaro savdo, arxeologiya.

DOI: 10.5281/zenodo.21898945

KIRISH

O'rta asrlar davri Markaziy Osiyo tarixida shaharsozlik, xalqaro savdo va sivilizatsiyalararo muloqotning eng yuqori cho'qqiga chiqqan davri hisoblanadi. Ushbu murakkab va serqirra iqtisodiy munosabatlar tizimida Xorazm vohasi o'zining o'ziga xos geosiyosiy o'rni, rivojlangan dehqonchilik va hunarmandchilik madaniyati hamda xalqaro savdo yo'llari chorrahasida joylashganligi bilan alohida ajralib turardi. Ayniqsa, XI asr oxiri va XIII asr boshlarida hukm surgan Buyuk Xorazmshohlar davlati (1097–1231) davrida voha nafaqat mintaqaviy, balki butun musulmon Sharqining eng yirik iqtisodiy va madaniy markazlaridan biriga aylandi.

Zamonaviy tarixshunoslikda Xorazmshohlar davlati hududi turli hisob-kitoblarga ko'ra 4,2–4,5 million kvadrat kilometrga yetganligi va davlat XIII asr boshlarida butun Islom olamidagi eng qudratli davlatlardan biri hisoblanganligi qayd etiladi [2].

Arxeologik tadqiqotlar va yozma manbalar Xorazmning o'rta asrlardagi iqtisodiy salohiyati hamda xalqaro savdo tizimidagi ulkan mavqeini yaqqol isbotlab beradi.

1. Vohaning geografik omili va shaharsozlik tizimi

Xorazm iqtisodiyotining o'pka tomiri Amudaryo va undan chiqarilgan yirik sug'orish tarmoqlari bo'lgan. Gavhor, Chermen Yab, Daryolik va Davdon kabi ulkan kanallar madaniy hududni chap va o'ng sohil Xorazmga ajratgan. Arxeologik ma'lumotlarga ko'ra, o'rta asrlarda o'ng qirg'oqdagi antik shahar madaniyati biroz pasaygan bo'lsa-da, Amudaryoning chap sohilida juda kuchli va zich urbanizatsiya (shaharlashish) jarayoni yuz berdi.

Xorazm vohasidagi o'rta asr shaharlari iqtisodiy funksiyasiga ko'ra bir necha guruhlarga bo'lingan:

• Qishloq xo'jalik markazlari: Qavat qal'a, Burgut qal'a kabi shahar va qo'rg'onlar atrofidagi vohachalarda dehqonchilik mahsulotlari yetishtirishni nazorat qilgan.

• Hunarmandchilik markazlari: Mizdakxon, Shexrlik va Jampiq qal'a kabi yirik shaharlarda kulolchilik, temirchilik, ganchkorlik va to'qimachilik keng rivojlangan.

• Chegaradosh va karvon yo‘li bo‘yidagi savdo nuqtalari: Shoh Sanam, Puljoy, Shemaxa qal’a kabi qal’alar dasht va dehqonchilik zonalari chegarasida joylashib, xalqaro tranzit savdoni xavfsizligini ta’minlagan hamda boj yig‘ish, karvonlarni qabul qilish vazifasini bajargan.

Bu shaharlar shunchaki mudofaa istehkomlari emas, balki dehqonchilik va hunarmandchilik aloqalariga asoslangan holda urbanizatsiya jarayoni tufayli ko‘p tarmoqli iqtisodiy markazlarga aylangan edi.

Xorazmning sug‘orma dehqonchilikka asoslangan shahar tarmog‘i nafaqat markaziy voha, balki uning g'arbiy hoshiyalarida, xususan, Daryolik irrigatsiya tizimi havzasida ham keng yoyilgan edi. Sovet arxeologi S.P. Tolstov rahbarligidagi Xorazm arxeologik-etnografik ekspeditsiyasi havodan olib borgan kuzatuvlari asosida bu hududda XII–XIV asrlarga oid Vazir va Odoq (Yangishahar) kabi yirik shaharlar hamda ularga tutash kichikroq qal’a va work karvonsaroylarning zich tarmog‘ini aniqladi

Vazir shahri to‘rtburchak shaklidagi qudratli mudofaa devorlari, markazida jome masjidi, hunarmand mahallalari (kulolchilik va temirchilik ustaxonalari) hamda ko‘plab maqbaralarga ega yirik shahar bo‘lganligi qayd etilgan [1, 364–366-b.].

Ushbu shaharlar taqdiri bevosita irrigatsiya tizimining holatiga bog‘liq bo‘lgan: XVI asrda Janubiy va O‘rta Xorazmda mo‘g‘ullar istilosidan keyingi sug‘orish tarmog‘ining sekin tiklanishi natijasida Daryolikka kelib tushadigan suv miqdori keskin kamayib, avval Odoq, so‘ngra esa Vazir va hatto Urganchning o‘zi ham suv tanqisligidan aziyat cheka boshlagan

— bu holatni 1558-yilda mintaqada bo‘lgan ingliz sayyohi Antoniy Jenkinson ham Amudaryo suvining kamayib borishi va bu hudud kelajakda cho‘lga aylanishi mumkinligi haqidagi bashorati bilan tasdiqlagan edi [1, 368-b.].

Demak, Xorazm shaharsozlik tizimining barqarorligi faqat dehqonchilik va hunarmandchilik emas, balki avvalambor sug‘orish infratuzilmasining uzluksiz ishlashiga bog‘liq murakkab ekologik-iqtisodiy muvozanat mahsuli edi.

2. Poytaxt Gurganj (Urganch) — global savdo va iqtisodiyot markazi

995-yilda Xorazm poytaxti Kat shahridan Gurganjga (arablarda Jurjoniya) ko‘chirilishi vohaning iqtisodiy yuksalishida yangi bosqichni boshlab berdi [2; 3].

Xitoy manbalarida ”Yuye-Gan” nomi bilan tilga olingan va arxeologik jihatdan 2,5 ming yillik tarixiy qatlamlarga ega bo‘lgan Gurganj, Xorazmshohlar davrida ulkan imperiyaning yuragiga aylandi.

XIII asrning mashhur sayyohi va geografi Yaqut al-Hamaviy o‘z asarida vohaning aholi zichligi va farovonligiga yuqori baho berib, xorazmliklarnikiga o‘xshash zich joylashgan hududni boshqa yerda ko‘rmaganini yozib qoldirgan [4].

Bu davrda Gurganj shahrining umumiy maydoni turli hisob-kitoblarga ko‘ra 640 gektargacha yetgan.

Shaharning ichki tuzilishi (topografiyasi) ham uning iqtisodiy quvvatini ko‘rsatadi. XIII asr muallifi Zakariya al-Kazviniy yozishicha, shahar ikki qavatli mudofaa tizimidan iborat bo‘lgan: ichki shahar (shahriston yoki al-madina as-sug‘ro) va uni o‘rab turgan yirik tashqi shahar (al-madina al-kubra) [5].

Tashqi shahar esa uzumzorlar, bog‘lar va serhosil ekinzorlar bilan qurshalgan. Mo‘g‘ollar istilosi arafasida shahar Amudaryoning (Daryolik o‘zani) ikki sohili bo‘ylab yoyilgan bo‘lib, u yerdagi yirik to‘g‘on poytaxtni suv toshqinlaridan asragan hamda daryo transporti orqali yuk tashishni tartibga solgan. Shaharda o‘nlab ixtisoslashgan bozorlar va savdo rastalari faoliyat yuritgan.

Gurganjning iqtisodiy va madaniy qudrati 1221-yilgi mo‘g‘ullar istilosi va shahar deyarli butunlay vayron etilishidan keyin ham to‘liq so‘nmadi. Arxeologik yodgorliklar shundan dalolat beradiki, XIV asr o‘rtalarida shahar qayta tiklanib, yana yirik hunarmandchilik va savdo markaziga aylandi.

Taxminan 1340-yilda Xorazmda bo‘lgan mashhur sayyoh Ibn Battuta Gurganjning ulug‘vorligiga qoyil qolib, uni ”turklarning shaharlari ichida” eng kattasi va hashamatlisi deb ataganligi qayd etilgan; bu davrga oid Turabek-xonim maqbarasi, balandligi 62 metrga yetgan minora hamda Najmiddin Kubro maqbarasi kabi arxitektura yodgorliklari shu davrdagi yuksak hunarmandchilik salohiyatini bugungi kunda ham namoyish etib turibdi [1, 362–363-b.].

Shu bilan birga, tarixchi A.Yu. Yakubovskiyning tadqiqotlariga ko‘ra, mo‘g‘ullar davrida Xorazm hun-

armandlari va me’morlarining bir qismi Volgabo‘yiga ko‘chirilgan bo‘lib, keyinchalik ”Oltin O‘rda madaniyati” nomi bilan mashhur bo‘lgan me’morchilik va hunarmandchilik an’analarining aksariyati aslida shu yerga olib kelingan xorazmona madaniyat namunalari asosida shakllangan [1, 361-b.].

Bu holat Xorazm iqtisodiy-madaniy ta’sirining nafaqat o‘z davri, balki undan keyingi mintaqaviy davlatchilik tizimlariga ham chuqur iz qoldirganligini ko‘rsatadi.

3. Buyuk Ipak yo‘li va tashqi iqtisodiy aloqalar

Xorazm Shimol va Janub, Sharq va G‘arbni bog‘lovchi Buyuk Ipak yo‘lining eng muhim shimoliy tarmog‘ida joylashgan edi. Vohaning iqtisodiy aloqalari bir necha strategik yo‘nalishlarga bo‘lingan:

1. Dasht va Shimoliy hududlar bilan savdo: Xorazm savdogarlari Ustyurt va Kaspiy bo‘yi orqali Volgabo‘yi (Xazar xoqonligi, keyinchalik Oltin O‘rda yerlari), Ural va Rus knyazliklari bilan faol savdo qilgan. Dasht chorvadorlaridan go‘sht, teri, jun va chorva mollari sotib olingan, evaziga Xorazmning g‘allasi, quritilgan mevalari, gazlamalari va hunarmandchilik buyumlari yetkazib berilgan.

2. Janubiy va G‘arbiy yo‘nalish: Eron, Iroq va Kavkaz orti mamlakatlari bilan savdo aloqalari juda kuchli bo‘lgan. Xorazmshoh Alouddin Muhammad davrida davlat chegaralari Iroqdan Hindistongacha kengayishi poytaxtga va boshqa shaharlarga xorijiy xomashyo, boy o‘ljalar, pul mablag‘lari hamda mohir hunarmandlarning oqib kelishini ta’minladi.

3. Sharqiy yo‘nalish: Movarounnahrning markaziy shaharlari (Samarqand, Buxoro) va ular orqali Xitoy bilan ipak hamda chinni buyumlar savdosi yo‘lga qo‘yilgan edi.

Xorazm–G‘arbiy Xuroson yo‘nalishidagi savdo aloqalarining moddiy dalillari ham arxeologik jihatdan tasdiqlangan. S.P. Tolstov ekspeditsiyasi Uzbo‘y vodiysi bo‘ylab olib borgan havo razvedkasi chog‘ida Urganchni G‘arbiy Xuroson bilan bog‘lagan asosiy savdo yo‘lida Xorazmshohlar tomonidan barpo etilgan, XII–XIII asrlarga mansub mustahkamlangan karvonsaroylar zanjirining qoldiqlarini aniqladi; bu istehkomlar orasida topilgan sopol idish parchalari ularning aynan shu davr savdo yo‘li bilan bog‘liqligini yana bir bor tasdiqladi [1, 353-b.].

Vohada ishlab chiqarilgan mahsulotlar xalqaro bozorda yuqori baholangan. Ayniqsa, arxeologik qazishmalarda aniqlangan Xorazm kulolchiligi, o‘ziga xos geometrik va o‘simliksimon naqshlar bilan bezatilgan ganch va me’morchilik elementlari voha hunarmandlarining eksport salohiyati yuqori bo‘lganini ko‘rsatadi. Shuningdek, binokorlikda o‘ziga xos muhandislik yechimlari, jumladan, to‘l yog‘ochlaridan zilzilaga bardoshli uylar qurish texnologiyasi ham qo‘llanilgan bo‘lib, bu shaharlarning iqtisodiy infratuzilmasi barqarorligini ta’minlagan.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, o‘rta asrlarda Xorazm shunchaki chekka bir voha emas, balki Markaziy Osiyo iqtisodiy arxitekturasining asosiy ustunlaridan biri bo‘lgan. Uning iqtisodiy o‘rni mukammal sug‘orish tizimiga asoslangan qishloq xo‘jaligi, yirik xalqaro savdo yo‘llaridagi tranzit nazorati hamda Gurganj kabi mega-shaharlardagi yuqori darajada rivojlangan hunarmandchilik bilan belgilangan. Yozma manbalar (Yoqut al-Hamaviy, Zakariya al-Qazviniy, Ibn Battuta) va S.P. Tolstov boshchiligidagi arxeologik ekspeditsiyalar ma’lumotlarining o‘zaro qiyoslanishi shuni ko‘rsatadiki, Xorazmshohlar imperiyasi davridagi iqtisodiy markazlashuv mintaqada savdo va pul muomalasining rivojlanishiga, madaniy almashinuvning jadallashishiga ulkan hissa qo‘shdi, hatto mo‘g‘ullar istilosidan keyin ham bu ta’sir Oltin O‘rda madaniyati orqali davom etdi. Bu meros bugungi kunda ham mintaqa tarixiy-arxeologik boyligining asosi bo‘lib xizmat qilmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR VA MANBALAR

1. Tolstov S. Qadimiy Xorazm sivilizatsiyasini izlab / rus tilidan A. Muhammadqulov tarjimasi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2014. – 380 b.

2. Xorazmshohlar davlati // Vikipediya – erkin ensiklopediya. – URL: https://uz.wikipedia.org/wiki/Xorazmshohlar_davlati (murojaat sanasi: 31.07.2026).

3. Xorazm // Vikipediya – erkin ensiklopediya. – URL: https://uz.wikipedia.org/wiki/Xorazm (murojaat sanasi: 31.07.2026).

4. Yoqut al-Hamaviy. Mu’jam al-buldan (XIII asr asl manbasi).
5. Zakariya al-Qazviniy. Osor al-bilod va axbor al-ibod (XIII asr asl manbasi).